

MARGUS LAIDRE

**ARS MORIENDI –
ARS AMATORIA**

KUNST SURRA JA KUNST ARMASTADA
KESK- JA VARAUUSAEGSES EUROOPAS

SISUKORD

EESSÕNA. PORNOGRAAFILINE SURM JA ARGINE SEKS	9
ARS MORIENDI.....	19
Hea surm – <i>mors beata</i>	21
I. Õpi surema!	21
II. Surmatunnil – ... <i>in hora mortis nostrae</i>	35
III. Surma koreograafia.....	57
IV. <i>Ad sanctos, apud ecclesiam</i> – surma hierarhia.....	105
V. <i>Coemeterium</i> – surma topograafia.....	122
VI. <i>Memorabilis</i> – soov saada surmas mäle(s)tatud.....	139
VII. Põrgu, purgatoorium ja paradiis – surma kosmograafia.....	153
VIII. <i>Le roi est mort! Vive le roi!</i> – Kuningas ei sure iial.....	192
Kole surm – <i>mors horribilis</i>	222
I. <i>Piritz, racker, timohk</i> – koleda surma meistrimees.....	222
II. „ <i>der Hurensun, der Henker</i> “ – timukas, kardetud ja vajatud	260
III. „halastusest märja või kuiva käega“ – koleda surma liturgia	293
ARS AMATORIA	343
Aeg armastada.....	345
I. Mis värvi on armastus?	345
II. <i>Amores</i> – kuidas võita ja kuidas vältida armastust	355
III. <i>Amour courtois</i> – peen ja õilis armastus	371
IV. Kuningas Armastuse kolmkümmend üks reeglit.....	385
Sallitud ja kontrollitud armastus.....	402
I. Kaks Eevat – patustaja ja päästja	402
II. <i>Nulla mulier bona</i> ja nõuanded oivalistele naistele.....	417

III. <i>Techket suggu</i> – abielu, seks ja paradiis	437
IV. <i>Needt leechalickut himmut</i> – seksuaaleetika normid	461
Abielu head ja vead.....	465
Pulmariitused ja abielurituaalid.....	480
Seks ja abielu.....	500
<i>Porneia</i> – lubatud ja keelatud armastus.....	523
I. <i>De secretis mulierum</i> – meditsiin, maagia ja seks.....	523
II. Lendav fallos ja rääkiv vulva.....	562
III. <i>Solus cum sola, nudus cum nuda</i> – vahekorra viisid.....	590
IV. <i>Peccatum mutum</i> – hääletu patt ja loomuvastane seks	617
„Kui mees magab mehega..“	635
„Üks mängib kukke ja teine kana“	656
<i>Erotica</i> – müüdud ja ostetud armastus	674
I. Prostitutsioon – <i>minus malum</i> või <i>schola malorum</i> ?	674
II. <i>De meretricibus</i> – langenud naistest Kristuse pruutideni	723
III. Kurtisaan – <i>donna di mondo</i>	770
„... mille tegemine rõõmustaks rohkem kui keppimine“	792
IV. Pornograafia sünd	813
EPILOOG. ÕIGUS ARMASTADA JA VABADUS SURRA?.....	833
TÄNUSÖNAD	843
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	845
ILLUSTRATSIOONID	877
ISIKUNIMEDE REGISTER	881

EESSÕNA

PORNOGRAAFILINE SURM JA ARGINE SEKS

Inimkonna senine ajalugu ei tunne ühtegi ühiskonda, mis poleks end määratlenud sündsust ja sündsusetust piiritleva komberuumi abil. Keelatu ja sallitu piirid on paljude alusmõistete puhul püsinud pikalt muutumatuna ja vähemalt väliselt on neid käsitletud kõigi ühte kultuuriruumi kuuluvate kogukondade jaoks universaalsetena. Briti kirjaniku T. S. Elioti sõnul: „Sünd ja suguakt ja surm. Need ongi kõik asjad, mis omavad praktilist tähendust; sünd ja suguakt ja surm.“¹ Kuni ühel heal päeval avastatakse, et mõned ühiskondlikud tabud on varasemaga võrreldes kuidagi märkamatuult pöördunud iseenda vastandiks. Just nõnda on juhtunud selliste inimelu fundamentaalsete mõistetega nagu suremine ja füüsiline armastus.

Lühidalt väljendudes on surm ja seks sündsuse ja sündsusetuse skaalal omavahel kohad ära vahetanud. Surm on kui mitte ära keelatud, siis ära peidetud, nähtamatuks muudetud, kuna seks on muutunud mitte ainult lubatuks, vaid lausa argiseks. Enamiku suuremate Euroopa päevalehtede (seejuures kaugeltki mitte üksnes tabloidide) lehekülgedelt ning võrguväljaannetest leiab tänapäeval rubriigi „Elu“ alt alateemade „mood“ ning „toit“ kõrval ka sõnapaari „armastus ja seks“. Tegemist on tohutu kultuurilise muudatusega, mille ulatust on ajalises tagasivaates esmapilgul isegi raske hoomata. Seks on muutunud niivõrd igapäeva-seks laiatarbekaubaks, et on minetamas teda ümbritsenud omaaegset

---

¹ „Birth, and copulation, and death. That’s all the facts when you come to brass tacks; Birth, and copulation, and death.“ Vt T. S. ELIOT. *Sweeney Agonistes: Fragments of an Aristophanic Melodrama*. 1932.

salapärasest erootilisest oreooli. Surmast jällegi oleme nüüdisaegses maailmas sedavõrd võõrdunud, ta enda jaoks olematuks mõelnud, et ei suvatse vikatimehe lagedale ilmudes teda enam äraagi tunda. Nagu juhtus filmis „Saage tuttavaks – Joe Black“², kus Surma kehastanud Brad Pitt nägi kurja vaeva inimestele selgitamisel, kellega neil õigupoolest tegu on.

Viimased nelisada kui mitte enamgi aastat on seksuaalakti ning vähemalt 19. sajandi teisest veerandist alates ka sünnitamist ümbritsenud avalikus kõnepruugis mittemainimise või mahavaikimise loor, kuigi tegemist on elu jätkamise põhielementidega. Meie vanavanematele ja vanematele selgitati lapsepõlves, et vastsündinuid leiti kobruvõi kapsalehe alt, ehk siis maabusid nad koduukse ette toonekure noka vahel. Mäletan neid kurejutte veel isegi 1960. aastate alguse Eestist. Surma seevastu käsitleti mainitud ajajärgul millegi loomuliku ja igapäevasena, elu lahutamatu koostisosana hoolimata sellest, et olemuselt jääb surm alati müsteeriumiks. Juba lapsi julgustati mõtlema surmale ühes õpetussõnade jagamisega, kuidas surivoodi juures käituda. Matustest sai pärast avalike hukkamiste ühiskondlikeks puhkepäevadeks kuulutamise lõpetamist 19. sajandil eranditult kõigi ühiskonnaklasside suurim näitemäng ja enese eksponeerimine ühes arutlustega, kui pikk oli matuserongkäik, kes ärasaatmisel viibisid, mida peielised seljas kandsid ja – tähtsusetult kaugeltki mitte viimasena – kuidas kadunuke välja nägi elik kas ta oli „kena“ või mitte. Surnuaiad omakorda olid iga korraliku küla ja enamiku väikelinnade vaieldamatu keskpunkt ning suurlinnades vaatamisväärus.

Alates 19. sajandi teisest poolest on suhtumine surma ja suremisse teinud läbi mitmeid olulisi muudatusi. Tinglikult võib hoiakute teisenemise algust dateerida 1886. aastal ilmunud Lev Tolstoi lühijutustusega „Ivan Iljitši surm“.³ See, mis oma lõppu advavat Ivan Iljitši kõige enam piinas, polnud mitte talle osaks saanud kehalised kannatused ühes metafüüsilise hirmuga tundmatuse ees, vaid vale, mida levitasid kõik ümberseisjad alates pereliikmetest kuni arstini, kes ühest suust väitsid, et ta on kõigest haige ega seisa sugugi surma suu ees. Tõe väljaütlemise asemel kinnitati, et piisab vaid, kui ta rahulikult lebab ja oma rohtusid võtab, ning kõik saab korda. Vaatamata sellele, et ka Ivan ise teadis, mis teda tegelikult ees ootab. See vale piinaski Ivani kõige enam, et keegi ei tihanud rääkida tema tegelikust seisundist, et keegi ei

² *Meet Joe Black* (1998), režissöör Martin Brest.

³ Eesti keeles avaldati 1914. aastal A. H. Tammsaare tõlkes.

soovinud tunnistada, mida ometi kõik teadsid. Kaasa arvatud patsient ise, kes oma lootusetut seisundit teadvustades pidi ümberseisjate sunnil kaasa minema valega, nagu kõik oleks korras.

Erinevalt varasematest aegadest, kus lahkujat teispoolseks ette valmistati, kujunes nüüd „heaks tavaks“, et sugulased ja lähikondlased tundsid end kohustatuna surijat tema raskest olukorrast teadmatuses hoida. Selle asemel väljendati rahulolu, kui võidi konstateerida, et kadunuke „ei tundnud surma“. Varasem lõpu lähenemise äratundmine oli asendunud surma mittetunnetamisega.

Lisaks surma maskeerimisele haiguse ja valede võrguga tõuseb Tolstoi jutustuses teise uue fenomenina esile surma räpane ja ebasünnis alatoon, mis tuleneb haigusest ja selle kaasnähtudest. Kõik kulmineerub Ivan Iljitši agooniaga, mis viib temalt viimasegi väarikuse: „Sellest silmapilgust hakkas see kolm päeva kestav kisendamine, mis nii kole oli, et teda kahe ukse taga ilma hirmuta kuulata ei võinud.“

Kui varem oli tavaks surra kodus, siis hiljemalt alates 1930. aastatest hakkas üha enam levima nii-öelda varjatud või peidetud surm haigemajas, mis tänaseks on muutunud õhtumaises kultuuriruumis üldiseks.⁴ Raskete haigete hoidmine kodus, nagu seda õigupoolest demonstreeris juba Ivan Iljitši juhtum, muutus 20. sajandi edenedes üha talumatumaks. Esiplaanile nihkus soov vältida (seda mitte surija, vaid ühiskonna kui terviku vaatenurgast) tülinat ja kaost ning liialt tugevat emotsiooni, mida põhjustas surma inetus keset elu heaolu. Lähtekohaks võeti enesesisenduslik hoiak, et elu on alati õnnelik või peab vähemalt sellisena näima, ja seda pilti ei tohtinud surm ära rikkuda.

Surm ei saabunud niisiis enam kodus ja omaste keskel, vaid haiglas ja üksinda. Kliinik muutus haige omastele asüülik, kuhu tülikas patsient, kes end ise ja keda teda ümbritsev maailm enam taluda ei jaksanud, ära peita. Legitiimseks ettekäändeks sai, et nüüdisaegne haigla on koht, kus suudetakse pakkuda hooldust, mida kodustes tingimustes pole võimalik anda. Siingi võib aegade vältel täheldada huvitavat teisenemist. Varem oli hospital olnud varjupaik vaestele ja ränduritele, seejärel muutus see raviasutuseks, kus tehti inimesi terveks ja võideldi surmaga. Ravifunktsioon on alles tänaseni, kuid selle kõrvale on tekkinud ka erilist tüüpi haiglad või hooldekodud, kus oodatakse elust lahkumist. Haiglasse ei minda enam ilmtingimata tervenema, vaid hoopis surema.

⁴ Austraalias sureb tänapäeval üksnes 15% inimestest oma kodus.

20. sajandist peale tõrjuti surm nõnda ühiskonnast välja ja jäeti ilma oma senisest avalik-tseremoniaalsest tunnusjoonest. Surm haiglas pole enam rituaalne toiming, milles surija on ümbritsetud sugulastest ja sõpradest. Surmast on saanud tehniline fenomen, ravi lõppemine, mille suuremal või vähemal määral otsustab arstlik konsiilium. Surm on jagatud väikesteks episoodideks, mispuhul on raske kindlaks määrata, milline neist oli „päris“ surm. Kõik need väikesed vaiksed surmad on asendanud surma suure ja dramaatilise akti, sest kellelgi pole enam aega ega jõudu oodata nädalaid hetke, mis on niigi mineetanud suure osa oma algsest tähendusest.

Ka matused pole enam selline vaatemäng nagu varem.⁵ Siit on vaid „loogiline“ samm leinast loobumiseni ja sellegi ära kaotamiseni. Mahajääjad võivad tunda sügavat kaotusevalu, ent pea kõigis õhtumaades on tänapäeval kirjutamata reeglits, et seda ei tohi iialgi avalikult välja näidata. Liiga ilmne lein ei tekita kaastunnet, vaid kutsub pigem esile vastumeelsuse, jättes mulje, nagu oleks tegu vaimse tasakaalutuse või halva kasvatusena. Ka perekonna enda ringis hoitakse end vaos, et lapsi mitte liialt traumeerida. Õigus nutta ja kurvastada on üksnes siis, kui keegi teine seda pealt ei näe. Surm ei peata enam ühiskonna või isegi kogukonna edasiliikumist. Enam pole pause. Suurlinn elab oma tõtakas rütmis, nagu ei surekski seal kunagi keegi.

Inglise antropoloogi Geoffrey Goreri sõnul käsitletakse surma ja leina tänapäeval samasuguse piinliku ja liialdatud kombelisusega, nagu sada aastat varem vaadeldi seksuaalsust. Surmast on nüüdisajal saanud tabu, mis on tõrjunud kõrvale seksi ühe peamise ühiskonnas keelatud teemana. Gorer andis kirjeldatud fenomenile lööva nime: „surma pornograafia“.⁶ Kui tänased lapsed ei näe ühel päeval enam oma vanaisa, siis selgitatakse neile, et ta puhkab ilusas aias lillede keskel. Armastuse füsioloogiat seevastu õpetatakse lastele maast madalast saati.⁷

Tegelikult arutles juba Sigismund Freud, et surm ja seks jagavad ühist „peidetud identiteeti“. Kultuurisotsioloog Jacque Lynn Foltyn on

⁵ 1960. aastate alguses läbi viidud uuringus vastas 70% küsitletud lääneeurooplastest, et nad ei olnud viimase viie aasta vältel kordagi ühelgi matusel viibinud. Seda isegi siis, kui maeti nende enda vanemaid. Võib julgelt oletada, et tänaseks on selliste inimeste osakaal kasvanud veelgi.

⁶ G. GORER. *The Pornography of Death*. – Encounter 5, 1955, 49–52.

⁷ Erandiks on 2018. aastal Austraalias välja käidud idee lisada koolide õppekavadesse „surmatunnid“, kus noori valgustatakse elust lahkumisega seonduvatest bioloogilistest protsessidest ja suremise juriidilistest aspektidest, millest valdav osa õpilasi midagi kuulnud pole.

seda mõtet edasi arendades jõudnud järeldusele, et surmast on saanud uus seks. Seejuures pole surm lihtsalt asendanud seksi kultuurilise tabuna, vaid sellega lausa kokku sulandunud. Ühendava lüli Erose ja Hadese vahel võib leida prantsuskeelses väljendis *la petite mort* elik väike surm, millega tähistatakse poeetiliselt orgasmi. Viljakuse seostamine sigimise, surma ja uuestisünniga on üks levinumaid rituaalseid kombinatsioone.

Seksuaalsuse vabanemisele keelu alt andis õhtumaises kultuuri-ruumis otsustava tõuke kahe ilmasõja hävitustööle järgnenud laialdane ühiskondlik depressioon ja vaimline surutis, mis viiski surma eitamiseni. „Loomuliku surma“ olematuks tunnistamine tõi samas esmapilgul üllatava kõrvalnähtusena endaga kaasa psühholoogiliselt väärastunud massikultuuri fikseerituse vägivaldsele surmale. Õudusfilmidest, trilleritest, krimidraamadest ja tapmisele keskendunud arvutimängudest on saanud uus massimeelelahutuse žanr, mida oma vägivaldsuse, brutaalsuse ning ekspluateerimise poolest ühes sellega kaasneva empaatiavõime kängumisega võib nimetada pornograafiliseks.⁸

Surmale ja suremisele on viimasel ajal hakatud vaatama ka hoopis ootamatust küljest. 2017. aastal tekitas väiksema sensatsiooni Rootsi kirjaniku Margareta Magnussoni raamat surmapuhastusest (*döstädning*) alapealkirjaga „Üldse mitte kurb lugu“, mille tõlkeõigused müüdi paarikümnesse riiki veel enne, kui teos autori kodumaal üldse ilmuda jõudis.⁹ Rootsi keeles sõnade *dö* (surema) ja *städa* (koristama) liitmisel saadud uus mõiste *döstäda* ehk surmapuhastus eristub Magnussoni järgi teisest samatüvelisest ja -kõlalisest sõnast *dödstäda* ehk surmakoristus. Kui viimast teostavad lahkunu lähedased pärast tema surma, siis surmapuhastuse võtab inimene ette ise veel oma eluajal ega jäta seda tülinaks mahajääjatele. Magnussoni moto on lihtne – lähikondlased soovivad sult pärida kenasid asju, mitte aga kõiki sinu asju: „Jäta alles oma lemmikdildo, kuid viska ära ülejäänud viisteist! Pole mingit mõtet jätta alles esemeid, mis šokeerivad või ärritavad perekonda pärast sinu lahkumist.“ Tema soovitus on alustada üleliigse ärakinkimise või

⁸ Foltyn on leiutanud ka väljendi „laibaporno“, millega ta surma ja seksuaalsuse põimumise kõrval iseloomustab veel tänase populaarkultuuri vaimustumist kuulsuste surmadest ja surnukehadest. Vt J. L. FOLTYN. *Dead famous and dead sexy: Popular culture, forensics, and the rise of the corpse*. – Mortality. Vol. 13, No. 2, May 2008, 153–173.

⁹ M. MAGNUSSON. *Döstädning – ingen sorglig historia*. Stockholm 2017. Inglise keeles pealkirja all: *The Gentle Art of Swedish Death Cleaning: How to Free Yourself and Your Family from a Lifetime of Clutter* (2017).

minemaviskamisega tasahilju siis, kui oled saanud kuuekümne viie aastaseks.

End toidufilosoofiks nimetav ameeriklanna Perre Coleman Magness äratas aga hiljuti tähelepanu üllitisega „Lõuna kaastunde kokaraamat: kiiksuga matusetoit“.¹⁰ Kui retseptid selles raamatus on traditsiooniliselt omased Ühendriikide lõunaosale, siis omapäraseks teeb teose hoopis roogade serveerimine. Nimelt arutleb Magness, et vähesed oskavad oma lahkumist nõnda ajastada või siis omavad sedavõrd suuri külmikuid, et suudavad peelistele eelnevalt valmis küpsetada mõned lemmikroad. Väljapääsuks on tema kokaraamat, mis võimaldab peelistel enestel kadunukese mälestuseks valmistada ja ärasaatmisele ühes võtta tema lemmiksöögid.

Ühendriikides on mõnes paigas viimase aja moetrendiks saanud kokteilipidude, tantsuetenduste, joogaklasside ja kuuvalgel ringkäikude korraldamine surnuaedadel. Samuti on sarnaselt sünnitoetajale võimalik palgata nõndanimetatud surma-doula elik surmatoetaja, spetsiaalse ettevalmistuse saanud inimene, kes on koos lahkujaga tema elu lõpufaasis. Parandamatult haigete seas on trendikaks saanud elust lahkumise üksikasjalik planeerimine ning suremise üle arutamine, mida tehakse koos mõttekaaslastega ameeriklase Jon Underwoodi 2011. aastal algatatud ja tänaseks üle ilma levinud surmakohvikutes (*Death Café*).

Tervikuna eelistatakse tänastes õhtumaades siiski surma kui millegi koletu ees väikeste laste kombel silmad kinni pigistada, tehes näo, nagu ei puutuks see teema meisse, veel elavatesse. Sellise hoiaku põhjus on nagu mitmete teistegi suurte või eksistentsiaalsete küsimuste puhul palju lihtsam, kui esiti arvata oskame. Nüüdisaegne *Homo occidentalis* tunneb moraalset kohustust, et mitte öelda sotsiaalset sundust, kollektiivse õnnetunde järele. Kõik peavad näima õnnelikud ja hoiduma igasugusest kurbuse või tüdimuse väljanäitamisest. Ka keset kõige sügavamat meeleheidet tuleb alati rõõmus nägu pähe teha. Vastupidine, vähimgi nukruse demonstreerimine avalikkuse ees, tähendaks patustamist aktsepteeritud õnneideaali vastu, selle ohtu seadmist, millega kogu ühiskond riskeeriks minetada oma *raison d'être*'i.¹¹ Õnnelik tähendab ühtlasi olla edukas. Surnud inimene ei saa aga elavate arvates olla õnnelik ja edukas.

¹⁰ P. C. MAGNESS. *Southern Sympathy Cookbook: Funeral Food With a Twist*. New York 2018.

¹¹ P. ARIÈS. *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the Present*. London 1976, 93–94.

Varem ainult soo jätkamiseks mõeldud ja naudingust lahutatud seks on keelatud staatusest vabanemise järel kaotanud üksjagu oma kunagisest salapärasest ja särast. Tänapäevaks on pendel liikunud teise äärmusse, kui ajakirjanduses kohtab pealkirju, kus küsitakse: kes huvitub veel seksist vananevates industriaalühiskondades? Näitena tuuakse siinkohal harilikult Jaapan, kus huvi traditsioonilise seksi vastu on hääbumas.

Seksi surmast rääkida oleks siiski ülimalt ennatlik. Küll aga on seks muutnud vormi ja üritanud „ajaga kaasas käia“. Jaapani erootikatööstus on teiste maadega kõrvutades vanem, lugupeetum ja ka oluliselt suurem. Juba 15. sajandil reisisid hiinlased ja korealased Jaapani saartele siinseid bordelle külastama. Tokio (Edo) punaste laternate kvartal Yoshiwara tähistas äsja oma rajamise 400. aastapäeva.

Rasvased aastad on tänapäevaks siiski minevikku vajunud. Osalt on selles „süüdi“ asjaolu, et kolmandik Jaapani elanikkonnast on vanemad kui kuuskümmend viis aastat. See tähendab, et vanemate inimeste seksuaalsed soovid on pehmemad. Nüüd võib bordelli külastus piirduda u 80 eurot maksva seebitamise ja duši all käimisega. Osad küpses eas kunded aga tulevad ainult selleks, et tütarlastega juttu rääkida. Tekkinud on kohvikud, kus rihmkingi kandvad noored ettekandjad toidavad külastajaid lusikahaaval. Olemas on samuti nõndanimetatud kaisukohvikud (*soineya*), mille teenindajad lähevad klientidega voodisse ainsal eesmärgil, et neil ümbert kinni hoida ja lisatasu eest neile otse silma vaadata. Pensionärid maksavad ka naistele, et viimased koolitüdrukuteks riidetatult nendega koos linna peale jalutama lähevad.

Medalil on veel teinegi külg. Kaheksateistkümmne kuni kolmekümne viie aastastest vallalistest jaapanlastest pole tervelt 42% meestest ja 44% naistest kordagi vahekorras olnud. Abielus paaridest ütlevad enam kui pooled, et nad ei maga enam teineteisega. Selle asemel tegelevad nad eneserahuldamisega, videotšätivad alasti naistega või naudivad virtuaalset pornot. Teisalt aga väitis ligi 22% kahekümnen dates eluaastates jaapanlastest, et neil puudub igasugune huvi seksi vastu või siis tekitab see neis tülgaust.¹² Mitmed märgid näitavad, et sarnane käitumismuster pole omane üksnes Jaapanile, vaid levib ka vanades Euroopa heaolumaades.

2005. aastal leiti arheoloogilistel väljakaevamistel Saksamaal kivist fallos, mille vanuseks dateeriti 28 000 aastat. See pole kaugeltki ainus omataoline, kuid kindlasti üks vanemaid sarnaseid leide. Siit saab soovi

¹² Tegemist oli 2014. aastal läbi viidud küsitlusega. Kuus aastat varem oli samal seisukohal ainult veidi enam kui 8% vastanuist.

korral edasi mõelda, et dildo leiutati umbes 20 000 aastat varem kui inimkonna elujärke tohutult mõjutanud ratas. Tänapäevaks aga oleme jõudnud sinnamaani, et kõrgtehnoloogilised seksirobotid¹³ on muutumas unistusest reaalsuseks. Õieti pole siingi sedavõrd palju uut, kui tahaksime mõelda. Võiks öelda, et inimloomus igatseb ja ihaldab pea alati hoopis midagi muud, mida suudab ise luua või endale muretseda. Soov valmistada endale elava inimesega sarnane mehaaniline kaaslane on väga vana. Sellekohase vihje ühes kaasaskäiva hoiatusega võimalike tagajärgede eest leiab juba Vanas Testamendis, kus ebajumalate kohta seisab: „Suu on neil, aga nad ei räägi; silmad on neil, aga nad ei näe; kõrvad on neil, aga nad ei kuule; nina on neil, aga nad ei tunne lõhna; käed on neil, aga nad ei katsu; jalad on neil, aga nad ei kõnni; nad ei kõnele oma kurguga! Nende sarnaseks saavad nende tegijad ja kõik, kes nende peale loodavad!“ (Ps 115:5–8).

Sama teemat peegeldab ka Gaius Julius Hyginuse vahendatud vanakreeka müüt naisest nimega Laodameia, kelle mees Protesilaos langes Trooja sõjas. Kuna noorpaar oli alles äsja abiellunud, lubasid jumalad Protesilaosel pärast surma pöörduda veel kolmeks tunniks abikaasa juurde enne, kui mees pidi lõplikult allilma siirduma. Lohutamatus leinas Laodameia lasi kaotusevalu leevendamiseks valmistada Protesilaose pronksist kuju, mille paigutas magamistuppa ettekäändel, et viib seal läbi pühasid riitusi. Ühel varajasel hommikutunnil märkas aga teenija läbi ukseprao piiludes, et Laodameia hoiab mehe kuju oma embuses ja suudleb seda. Teenija arvas, et Laodameial on armuke, ja andis nähtust teada naise isale. Viimane avastas Laodameia tupp tormates sealt eest Protesilaose kuju ja lasi selle heita tulle. Meeleheitel Laodameia aga hüppas ka ise leekidesse ja hukkus.

Ovidiuse kaudu meieni jõudnud loos oli Küprose kuningal, skulptor Pygmalionil, rohkem õnne. Varem naistesse külmalt suhtunud Pygmalioni käe all valmis elevantiluust naisekuju, mis oli sedavõrd realistlik ja kaunis, et skulptor armus oma loomingusse. Ohverdades Aphrodite altarile, palus Pygmalion sosinal, et jumalanna saadaks talle pruudi, kes sarnaneb elevantiluust tütarlapse skulptuurile. Koju jõudes suudles Pygmalion naisekuju huuli ja tundis, et need olid soojad. Ta suudles kuju uuesti ja selle pind polnud enam jäik.

¹³ Sõna „robot“ mõtles välja Tšehhi maalikunstnik ja kirjanik Josef Čapek, kes soovitas seda oma ulmekirjanikuna tuntud vennale Karel Čapekile. Viimane viiski 1920. aastal „roboti“ laia maailma. Algselt laen vana kirikuslaavi sõnast *рабъ* ehk ori, pärisori, teener. Üldistavalt mittevaba inimene, kes tegi kellegi teise heaks füüsilist tööd.

Pygmalioni soovi oli kuulda võetud. Elevantiluust tütarlaps ärkas ellu, abiellus Pygmalioniga ja sünnitas talle tütre.

Igatsus, et masin reageeriks tundeliselt oma loojale, on läbiv teema kõigis *science fiction*'i teostes, mis kirjeldavad armastust ja seksi kõrg-tehnoloogiliste seadeldistega. Seksuaalsust omavatest robotitest on fantaseerinud ulmekirjanik Isaac Asimov lühijutustuses „Rahuldus garanteeritud“ ja romaanis „Koidu robotid“.¹⁴ Esimeses „Blade runneri“ filmis armub Deckard replikant Rachaeli just saatuslikul silmapilgul, kui viimane mõistab, et ta ei ole päriselt inimene. Kunagine malemeister David Levy aga maalib raamatus „Seks ja robotid“ pildi tulevikust, täpsemalt 2050. aastast, milles inimesed armuvad, abielluvad ja seksivad robotitega.¹⁵ Kuigi kirjeldatu peaks saabuma alles kolmekümne aasta pärast, näib, et inimkond on sellest lävepakust üle astumas juba praegu.

Paljudes Euroopa riikides, sealhulgas Saksamaal, Itaalias, Hispaanias, Venemaal ja alates 2018. aastast ka Soomes, on avatud bordellid, kus kundesid teenindavad Jaapanis ja Hiinas valmistatud silikoonist seksinukud. Tund sellises lõbumajas Helsingis maksab sada eurot ja kliente manitsetakse kasutama kondoomi. Kui seksinukkudega bordell avati Barcelonas, tekitas see diskussiooni, kuid esmajoones nurga alt, et päris lõbutüdrukuid ähvardab nüüd töötuks jäämine. Teised jällegi näevad seksi pakkuvaid nukke osana ühiskonna kiirest automatiseerumisest. Kujutage ette tehiskoopiat oma elukaaslasest, telefonist, robotist ja seksilelust kõik korraga ühes ja samas torsos, mida saab kaugjuhtida teiselt poolt maakera ning võimalik, et robotversiooniga teist endast tema või temakese embuses...

2010. aastal tutvustati üldsusele väidetavalt „maailma esimest seksirobotit“ Roxxy, mida kriitikud pilkaside 1980. aastate stiilis viletsa parukaga moemannekeeniks. Kaheksa aastat hiljem ilmus turule 15 000 dollarit maksev Harmony, mis sarnaneb juba palju enam inimesega ning suudab sisseehitatud tehisintellekti abil väljendada erinevaid emotsioone (olla abivalmis, humoorikas, ebakindel, armukade jne) ning pidada lihtsamat vestlust. Valida on kolmekümne erineva näokuju, neljateistkümne kehatüübi ja samuti erineva nahavärvi vahel väiksematest kehadetailidest rääkimata. Saadaval on ka Harmony

¹⁴ I. ASIMOV. *Satisfaction Guaranteed*. – *Amazing Stories*, April, 1951; *The Robots of Dawn*. New York 1983 (eesti keeles 2010. aastal).

¹⁵ D. LEVY. *Love and Sex with Robots: The Evolution of Human-Robot Relationships*. 2007. Sama teemat käsitlevad ühel või teisel moel ka filmid „Lars ja tõeline tüdruk“ (*Lars and the Real Girl*, 2007), „Temake“ (*Her*, 2013) ja „Ex Machina“ (2014).

meesversioon. Robotitega vahekorraist huvitatud inimeste kohta on välja mõeldud isegi eraldi termin – tehnoseksuaal.

Harmony loojad on arvamisel, et ennekõike võiks selline masin täita teraapilist funktsiooni, kas abivahendina seksuaalsuhetes või siis üksildastele inimestele seltsi pakkujana. Mingit uurimuslikku kinnitust esitatud väitele esialgu siiski pole. Kriitikud seevastu on seisukohal, et robotid on uue aja orjad, kellega nende omanik võib teha, mida iganes talle pähe tuleb.¹⁶ Probleem on iseenesest palju mitmekülgsem, kui see esmapilgul paistab. Mida enam robotid inimestega sarnanevad, seda suuremaid eetilisi ja moraalseid küsimusi nad tekitavad. Siin põimuvad omavahel intiimsus ja tehnoloogia, arvutid ja psühholoogia, üksindus ja selts, seadused ja eetika ning mida tähendab olla inimene masinate maailmas.¹⁷ Siinkohal tahaks küsida, mis on meiega juhtunud, kui üks kõige intiimsemad tahke inimestevahelistes suhetes asendatakse masinaga.

Sureme nüüdsel ajal üksinda ja sageli ka üksinduses ning armastame vaid iseennast ja armatseme iseendaga. Sündsuse ja sündsusetuse piirid on taas nihkunud. Neli- kuni viissada aastat tagasi nägid need välja hoopis teistsugused. Mõnes mõttes ka inimlikumad.

¹⁶ J. KLEEMAN. *Sex Robots and Vegan Meat: Adventures at the Frontier of Birth, Food, Sex and Death*. London 2020, 84. Vt samuti K. RICHARDSON. *Sex Robots: The End of Love*. Cambridge 2022.

¹⁷ Vt veel K. DEVLIN. *Turned On: Science, Sex and Robots*. London 2018.

RS MORIENDI

Sellepärast, nii nagu üheainsa inimese kaudu
on patt tulnud maailma ja patu kaudu surm,
nõnda on ka surm tunginud kõikidesse inimestesse,
kuna kõik on pattu teinud.

(RM 5:12)

HEA SURM – *MORS BEATA*

I

ÕPI SUREMA!

„Võib arvata, et loomu poolest kardame küll valu, aga mitte surma selle enese pärast, surm kuulub meie olemise juurde sama enesestmõistetava osana nagu elu. Mistarvis oleks loodus pidanud äratama meis surma vastu viha ja õudu, kui surm on tema tööde jätkumise ja vaheldumise tagamiseks nii möödapääsmatult vajalik ja kui see siin kõiksuse riigis teenib pigem sündi ja paljunemist kui kadu ja hävingut? Üks surm andis tuhat elu [*mille animas una necata dedit* – Ovidius],“ kirjutas 16. sajandil Michel de Montaigne, kes pühendas terve essee teemale „Filosoferida tähendab õppida surema“.¹ Ta ei olnud kaugeltki ainuke ega ammugi mitte esimene, kes sel teemal mõtiskles.

Juba Montaigne'i essee pealkiri viitab üheselt Vana-Rooma oraatorile, poliitikule ja filosoofile Marcus Tullius Cicerole, kes samuti rõhutas surmaks ettevalmistumise olulisust.² Surma ei tohtinud Cicero meelet üle tähtsustada. Tema arutluse kohaselt on surm ebaoluline, kui selle tagajärjeks on hinge täielik häving, või vastupidi, ihaldusväärne, kui

¹ M. DE MONTAIGNE. *Esseid*. Tallinn 2013, 518; M. DE MONTAIGNE. *To philosophize is to learn how to die*. – The Complete Essays. London 2003, 89–108.

² Montaigne vahendab seejuures „ettevalmistust“ ladinakeelse sõnaga *meditatio*, mis tähistab mõtisklust, kaalutlust ja eelharjutust. Cicero ise on konkreetsem, pruukides mainitud kontekstis sõna *commentatio*, mis tähistab hoolikat valmistumist ja täpset järelemõtlemist.

viib hinge paika, kus see saab elada igavesti. Mida siis karta, kui pärast surma pole inimene õnnetu (hing hävib ja järele jääb tühjus) või on lausa õnnelik (hingele saab osaks igavene elu)? Cicero meelest võis surm pärast hästi elatud elu olla isegi oodatud. Tema arutluskäik on järgmine: kui noored surevad, meenutab see tugeva leegi kustutamist ägedas vetevoolus; kui aga surevad vanad, siis kustub tuli jõudu kasutamata, iseenesest, pärast seda, kui küttematerjal on ära tarvitatud; nagu ka õunu, kui need on alles rohelistes, on raske puu otsast noppida, ent kui nad on küpsed ja pehmed, siis kukuvad puu küljest iseenesest /---/. Minu jaoks on mõte küpsusest surmaga seoses seda-võrd meeldiv, et mida lähemale surmale ma liigun, seda enam tunnen end kui see, kellele hakkab lõpuks maa paistma ja ta on heitmas ankrut oma kodusadamas pärast pikka reisi.³ Selle mõttega haakub omakorda tuntud sentents Ovidiuselt: „Kedagi ei saa pidada õnnelikuks enne oma surma.“⁴

Antiikmaailma mõtlejatest on surm kesksel kohal Lucius Annaeus Seneca noorema mahukas teoses „Moraalikirjad Luciliusele“.⁵ Kõige lühemalt ja üldistavamalt saab Seneca ühtekokku saja kahekümne nelja kirja, mis olid näiliselt adresseeritud tema noorele (arvatavasti väljamõeldud) sõbrale, kuid sisimas iseendale, sõnumi kokku võtta järgmiselt: kõigi asjade mõõt pole mitte inimene, vaid surm, täpsemalt väljendudes inimese surelikkus.⁶ Teisisõnu, et elada hästi, s.t õnnelikult ja rahulikult, tuleb kõigepealt leppida oma surelikkusega. Kaduvuse aktsepteerimiseks on aga tarvis leida meelerahu.

³ Vt CICERO. Cato Vanem vanadusest. – Rooma kirjanduse antoloogia. Tallinn 1971, 190–211.

⁴ K. SAVIN. *Fortunas klädnader: Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Lund 2011, 152.

⁵ L. A. SENECA. *Moraalikirjad Luciliusele*. Tartu 2008; SENECA. *Breven till Lucilius*. Göteborg 2018.

⁶ Senecat lugedes tasub silmas pidada, et surma üle filosoferides ei lähtunud ta niivõrd oma east, mis ligines seitsmekümnendale eluaastale, vaid tunnetas vastasseisu fataalsust keiser Neroga. 65. aastal paljastati vandenõu Nero kukutamiseks. Seneca selles ei osalenud, kuid teda kahtlustati informatsiooni varjamises. Juba varem oli Nero soovinud Senecat kõrvaldada, üritades teda mürgitada. Nüüd saadeti sõjaväeüksus Seneca maamõisa ümber piirama. Tsentuurio edastas keisri surmaotsuse, Senecal tuli minna vabaturma. Filosoofi abikaasa Paulina soovis oma mehe saatust jagada, mida viimane ka aktsepteeris. Paar lõikas läbi veresooned. Surm aga ei tahtnud saabuda. Seneca lasi endal läbi lõigata ka veenid põlveõndlas ja küünarvarres, kuid jätkuvalt tulemuseta. Seejärel võttis ta varem valmis pandud mürki (sama, mis omal ajal oli surmanud Sokratese), kuid sellelgi polnud mõju. Alles kuumade saunaurude abil avanesid veenid ja Senecal õnnestus elust lahkuda. Paulina elu lasi Nero päästa. Seevastu Seneca vanema venna Gallio, nagu ka noorema venna Mela ja viimase poja, poeet Lucanuse sundis keiser samuti vabaturma minema.

Seneca küsib kohe esimeses kirjas „Aja väärtusest“ retooriliselt: „Kas oskad mulle tuua ainsagi näite inimesest, kes väärtustab aega, kes oskab hinnata kõiki päevi ja kes mõistab, et iga päev ta sureb? Petame end sellega, et näeme surma enda ees olevana, samal ajal kui suurem osa surmast on juba möödunud, surm omab kogu seda aega, mis on jäänud meist seljataha. /---/ Elu kihutab mööda, samal ajal kui me lükkame elamise edasi.“

Seneca tsiteerib mitmel puhul tunnustavalt Epikurost, ehkki stoikuna tema vaated elule ja olemisele viimase omadega paljuski ei ühtinud. Surma osas ent siiski. Nii kordab ta Epikurose sõnu „kõik lahkuvad elust, nagu oleksid nad alles äsja sellesse astunud“ ja jätkab Luciliuse poole pöördudes: „Võta keda tahes, noort, vana või keskealist ning sa näed, et kõik on ühtviisi hirmul surma ees ja ühtviisi teadmatud elu suhtes. Keegi pole midagi lõpule viinud. Oleme nimelt oma toimetamised lükanud edasi homse peale“ (22. kiri: Rebi end lahti nii kiiresti kui võimalik).

Surma tarvitseb karta sedavõrd vähe, et tänu sellele ei tule meil peljata mitte midagi peale hirmu enda.⁷ Me sureme iga päev, sest iga päev võetakse ära mingi osa meie elust ja isegi lapse kasvades jääb elu kogu aeg vähemaks. Kõik aeg, mis on möödunud kuni eilse päevani, on tegelikult kaotsi läinud, ja ka päeva, milles oleme nüüd, jagame surmaga. Surm ei tule üksinda, vaid see surm, mis meid endaga kaasa viib, on viimane paljudest. Meile saab selgeks, et surm, mida kardame, on viimane, kuid mitte ainus surm. Epikurose sõnul on „sama naeruväärne otsida surma, nagu ka surma kartes muuta oma elu surelikuks“ (24. kiri: Surma põlgamisest).

Just Epikuros on see, kes annab nõu: „Harjuta suremist!“, mille Seneca selleks, et soovitus sisu lihtsamini päralt võiks jõuda, ümber sõnastab: „On suurepärase asi õppida surema.“ Võib pidada mõttetuks õppida midagi, mida saab kasutada vaid üksainus kord. Aga just see-tõttu tulebki meil seda harjutada. Asja, mida me ei saa praktikas järele proovida, kas me seda ka tegelikult oskame, tuleb meil pidevalt harjutada: „Õpi surema!“. Nõnda öeldes manitseb Seneca meid olema vabad. See, kes on õppinud surema, lakkab olemast ori. Pealegi „pole teada, kus kohas surm sind ootab, niisiis oota sina teda igas kohas“ (26. kiri: Vanadusest ja surmast).⁸

⁷ Võimalik, et Franklin D. Roosevelt tõukus oma inauguratsioonikõnes USA presidendiks vannutamisel 1933. aastal just Senecast, kui ta kasutas hiljem laialdaselt tuntuks saanud fraasi, et ainus asi, mida meil tuleb karta, on hirm ise.

⁸ Sama mõtet kordab Montaigne, kes ütleb, et me ei tea, kus surm meid ootab, sestap oodakem teda kõikjal. Suremise harjutamine on vabaduse harjutamine. Inimene, kes on õppinud, kuidas surra, on lakanud olemast ori. Vt M. DE MONTAIGNE (2003), 96.

Rooma ajaloolane Aufidius Bassus⁹ ütleb, et see, kes kardab surma, on sama rumal kui see, kes pelgab vanadust, sest nagu vanadus järgneb noorusele, nii järgneb surm vanadusele. See, kes ei taha surra, pole tahtnud ka elada. Elu on nimelt antud tingimusel, et me sureme: surma suunas liigub meie tee. Mitte surma ei karda me, vaid mõtet surmast: surma endani on meil alati ühepalju maad. Ja kui me nõnda peame surma kartma, siis peame alati kartma seda, sest milline aeg on surma suhtes erandlik? (30. kiri: Surmahirmust ülesaamiseks). Surma oleks põhjust karta üksnes siis, kui see jääks inimese juurde pidama, kuid „ta kas ei jõua sinuni või saab su kätte ja möödub“ (4. kiri: Hirmust surma ees). Siingi võib tõmmata paralleeli Epikurose laialt tuntud seisukohaga, et seal, kus oleme meie, pole surma, ja kui surm ükskord kätte jõuab, siis pole enam meid.

Kas sureme varem või hiljem, ei oma mingit tähendust, kuid kas surra hästi või halvasti, läheb korda. Ja surra hästi tähendab hoiduda elamast halvasti (70. kiri: Õigest ajast lahti lasta). Hea ja halva surma teema on läbivalt omane ka kesk- ja varauusajale. Siia liitub läbi aegade inimesi vaevanud küsimus, mis saab meist pärast surma. Seneca arutleb nõnda: „Me teame juba kõike seda, mis on, kuid mitte seda, kuidas näeb välja seal, kuhu läheme – ja väriseme tundmatusele mõeldes. Lisaks eksisteerib veel loomulik hirm pimeduse ees, millesse usume, et surm meid viib. /---/ Isegi kui suudad veenda, et lahkunudel pole midagi karta, siis hiilib ligi teine hirm: inimesed kardavad nimelt sama palju asuda mitte kusagil kui sattuda maa alla“ (82. kiri: Surmahirmust). Platoni „Politeias“ sõnab Kephalos: „Tead, Sokrates, kui tunned surma lähenemist, siis saadakse hirmust jagu ja mõeldakse asjade üle järele teisiti kui varasemalt. Kuni sinnani naerdakse lugude üle allilmast /---/. Nüüd aga muututakse murelikuks, et ega need lood järsku siiski tõesed pole.“¹⁰ Sarnaselt Vana-Idamaade rahvastega kohtab nii kreeklaste kui ka roomlaste juures nimelt ettekujutust, et inimese eksistents ei lõpe tema surmaga.¹¹

⁹ Bassus oli oma aja tuntud ajaloolane, keda imetleti tema kirjutamisstiili pärast. Bassuse sulest pärinesid mh teosed „Germaania sõda“ (*Bellum Germanicum*) ja „Üldine ajalugu“ (*Historiae*), mis on aga aja jooksul kaotsi läinud.

¹⁰ *Sterben/Tod.* – P. DINZELBACHER (Hrsg). *Europäische Mentalitätsgeschichte*. Stuttgart 1993, 234–235. Kephalos oli vanakreeka mütoloogias tuultejumala Aiolose poja-poeg.

¹¹ Klassikalise ja hellenistliku ajastu Kreekas konkureeris omavahel vähemalt kolm teispoosuse kujutelma: sünge ja pime, päikesevalgusest ilma jäetud allilm Hades, hingeline edasi elamine ja hingede rändamine ning surm kui tühjus.